

у политичком погледу. Главни циљ који су Турци себи поставили потпуно је промашен. Турци се не могу похвалити да су оставили Котор у рушевинама и да су уништили живу силу непријатеља. Овај неуспјех Турака испред Котора имао је велики морални значај како за Турке тако и за Млечане, а највише за црногорска, брдска и херцеговачка племена. Турци су извукли закључак да Котор више не нападају. Млечани су доказали своју војничку вриједност. Погранична племена су схватила да Турска није сила каквом су је представљали њени команданти. Јако је порасло самопоуздање племена и њихова вјера у Венецију. Зато се послије повлачења Турака испред Котора силно размахало ослободилачки покрет брдских и херцеговачких племена.

Г. Станојевић

ИЗВЕШТАЈИ МЛЕТАЧКИХ АМБАСАДОРА ИЗ ЦАРИГРАДА О ОПШТОЈ КРИЗИ НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ КРАЈЕМ XVI И ПОЧЕТКОМ XVII ВЕКА

Познато је да је крајем XVI и почетком XVII века дошло до хаотичних прилика у Турском Царству, што је означавало кризу дотадашњег турског друштвено-економског уређења. У доба велике кризе крајем XVI века било је очигледно да су завршена турска освајања; главна пажња феудалних експлоататора усредредила се на земљу и сељака, тимари су постепено претварани у наследне, сељаци су везивани за земљу, а војска, финансије и стари поредак су видљиво пропадали. Тада је настао и низ политичких спора у којима аутори јадикују за старим добрим временима и предлажу реформе.¹ У Босни се већ почетком XVII века стварају оцаклук-тимари, а то је силно ојачало моћ феудалаца и олакшало им да касније спроведу чифлучење.² У ово време су турски феудалци покушали и да насрну на аутономију, Црне Горе, што је довело до почетка црногорске борбе против турских освајача. Велики ратови, свеопшти нереди турских војника, одметања паша, изванредно повећавање свих намета, укратко — зулум, пљачка, метежи и устанци били су постали доминантни у целом Турском Царству. Извјештаји страних путника и дипломата и документи настали на терену балканских народа до сада су у знатној мери коришћени за осветљавање ситуације у бурно доба крајем XVI и почетком XVII века. Међутим, изванредно богати и веома детаљни извештаји млетачких амбасадора (баила) из турске престонице веома су мало коришћени

¹ А. С. Тверитинова. Второй трактат Кочибея, Ученние записки института востоковедения, VI, Москва—Ленинград 1953, 217.

² Н. Филиповић, Оцаклук тимари у Босни и Херцеговини, Прилози за ор. филологију V, 267.

чак и од стране оних историчара који су пре свега на основу млетачке грађе и писали своја дела. Веома обимни свежњеви докумената-писама садрже ипак веома интересантан материјал о приликама на Балканском полуострву; овде ће се на основу извјештаја и писама млетачких баила дати кратак преглед прилика на Балкану у доба које је за све наше народе представљало епоху „смутног времена“.³

1. Финансијска криза у Турској

Кроз сва писма баила провлачи се као црвена нит једна вест која је средином XVI века била непозната, а сада је уобичајена и стара, и непрестано је опет актуелна и нова: државна хазна нема новаца да исплати војску, јаничаре и плаћене спахије. Државна хазна је била празна: ратови више нису доносили плен него су уништавали државне финансије.⁴ Трупе зато нису примале своје дневнице и плате, па је Порта нашла решење у свеопштем дизињу свих намета и дажбина; али је од нових и све виших намета све мање пара стизало на Порту, јер су нарасле феудалне снаге по целом Царству за свој рачун све јаче експлоатисале покорене народе. Султан није могао да плаћа војску па се она непрестано бунила постајала готово доминатна сила у држави и почела све више да и сама, попут порезника и харачлија, пљачка по земљи и још више појачава притисак на народ, који је опет, све горе притиснут наметима и зулумима, устајао против угњетача.

Почетком 1583. одбио је врховни тефтердар да исплати новац неопходан за изградњу галија; султан је милостиво положио паре из своје „унутрашње“ хазне.⁵ Државна хазна је била сасвим празна.⁶ Почетком 1585. нису исплаћене спахије, али је то још била реткост;⁷ почетком 1587. опет је тефтердар толико био без пара да је морао послати чауше да како знају по народу паре скупе;⁸ у пролеће 1587. финансијска криза благајне јако се заоштрила: мајстори и радници у бродоградилшту већ месецима нису били исплаћени, а благајна је била празна.⁹

³ Дебели свежњеви ових извештаја почињу у ствари тек од средине XVI века; петнаести свежац почиње 1581. годином, а догађаји из 1621. описани су у у писмима која се налазе у деведесетом свежњу аката.

⁴ Један турски функционер је баилу изјавио да „владари воде ратове и троше силан новац, а народ само трпи штету и пропада“. Цариград, 28. III 1582. Archivio di Stato Venezia, Bailo Costantinopoli, filza (16 (Убудуће се писма Баилова цитирају просто са: Цариград, 28. III 1582. 16). И једна географија; написана 1595, износи да је персијски рат упропастио турске финансије. Giovanni Botero Benese, Le relazioni universali, II, Venetia 1605, 120.

⁵ Filza 16, лист 409'; filza 17, 150.

⁶ Filza 17, лист 435.

⁷ Цариград, 12. II 1585, 20.

⁸ Цариград, 19. II 1587, 24.

⁹ Цариград, 16. IV 1587, 25.

2. Повећање дажбина и намета

Порта је наредила да се повисе сви намети у Царству. Како је вредност аспре пала на половину, било је нормално да се намети повећају и удвоструче, али су на све стране намети не само расли још много више него су и нови ницали на све стране. „Сваког дана тефтердари измишљају нове намете на народ да би набавили пара“, писао је баило. Била је права сензација када су 1587. чак и слуге из амама у Цариграду морале давати четири аспре месечно. Ударен је и нови авариз.¹⁰ У Угарској је пронађен нов намет од пола талира на сваки дотадашњи талир. „Од свих ових намета народи су толико притиснути и избезумљени“.¹¹ Порта је 1588. хтела да једним веома великим једнократних порезом реши питање хроничне финансијске кризе; спахије би дале десетак од свог тимарског прихода.¹² Почетком 1593. опет је повишен харач за Грке.¹³

Ово је све био део великог процеса који је довео до страховитог осиромашавања угњетеног народа и до силног заостравања класних супротности у целој Турској.¹⁴

Баило је забележио да су оскудица намирница и скупоћа постали врло честа појава у доба кризе. Већ у пролеће 1587. одигравале су се туче пред цариградским пекарима, јер хлеба није било,¹⁵ али и у јесен 1587. ситуација овде није била боља.¹⁶ Порта је силом максимирала цене 1587, 1588 и 1589. године.¹⁷ Сам тумач великог везира Ферхад-паше говорио је о незапамћеној скупоћи.¹⁸

На скупоћу и дизање намета веома су јако утицале монетарне прилике у Турској. Реформа из 1584. оборила је унутрашњу вредност аспре на половину, а онда је држава стала да кује све горе и горе новчиће да би решила финансијску кризу, не видећи да је тиме само заострава. Лоше аспре су 1588. изазвале опромно незадовољство слабо плаћене војске, исто као и 1589.¹⁹ Побуњена војска је 1590. захтевала главе свих везира и тефтердара. А када је муфтија дао фетву да војници не могу силом „куповати“ робу

¹⁰ Цариград, 16. VI, 22. IV, 29. IV 1587, 25.

¹¹ Цариград, 7. VII 1587, 25.

¹² Цариград, 25. VI 1588, 27.

¹³ Цариград, 26. II 1593, 36.

¹⁴ Omer Lutfi Barkan, La »Mediterranéé« de Fernand Braudel vue d' Istamboul, Annales ESC 1954, №. 2, 197.

¹⁵ Цариград, 16. IV 1587, 25.

¹⁶ Цариград, 16. IX 1587, 26.

¹⁷ Цариград, 29. VI 1587, 26; 10. IX 1588, 28; 23. VI 1589, 29.

¹⁸ E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria romanilor, III—1, Bucuresti 1880, 274, 472.

¹⁹ Цариград, 10. IX 1588, 28; 25. III, 4, IV 26, V 1589, 29.

својим лоштим аспрама, одмах је смењен.²⁰ Један енглески путник овога доба записао је да је Турска препуна толико бедних аспри да ти новци већ пливају по води, колико су лаки и безвредни.²¹

3. Непослушност и зулум турске војске

Трупе које су добијале ове бедне аспре, па и то неуредно, тражиле су увек злато, а злата је било све мање. Од 1587. је проблем неисплаћене војске постао горући проблем на Порти. У Босни је војска са оружјем у руди захтевала исплату својих плата, а како пара није било, попалили су куће беглербега, тефтердара и других функционера, који су се морали бекством спасавати од увређене војске. Порта је одмах угутила Мехмеда Софија да угуши буну,²² али је и нови беглербег морао да се туче са разјареном војском.²³ У Будиму је дошло до велике побуне јаничара и плаћених спахија.²⁴ И 1590. године Порта је непрестано кубурила са исплатом јаничара.²⁵ Постављало се питање: шта урадити са тако скупом војском, која паре троши, буне диже и представља главни извор све нових и нових нереда.²⁶ А непослушност војске је расла из дана у дан и већ се јавно говорило да су јаничари и плаћене спахије господари у држави.²⁷ Кад није било пара, војска је живела пљачкајући становништво.²⁸ Кад је Порта издала налог да се изврши ревизија свих тимара, војска се томе супротставила.²⁹ Баило је 1592. стално бележио да држава више нема снаге да исплаћује јаничаре и спахије. Изгледало му је да је главна брига турских централних власти како да војску склопе из Цариграда, како да је пошаљу на неки фронт где би живела од рата.³⁰ Када је почетком 1593. опет дошло до јаничарске буне, баило је бележио да је силно порасла моћ војске.³¹ Порта је, ипак, 1593. енергично уклонила неке бунтовне паше. „Сталне промене паша доносе корист султану, али уништавају народ“.³² Ситуација је била критична у првој половини 1593: јаничари су се

²⁰ Цариград, 12. IV 1589, филза 29.

²¹ F. W. Hasluck, *The levantine coinage. The numismatic chronicle and Journal of the Royal numismatic Society*, V Series, vol. I, London 1921, 78.

²² Цариград, 25. III 1589, 29.

²³ Цариград, 19. VIII 1589, 29.

²⁴ Цариград, 15. IX, 22. XII 1590, 5. I 1591, 32.

²⁵ Цариград, 3. II, 17. II 1590, 30; 28. IV, 26. IX 1590, 31.

²⁶ Цариград, 20. VII 1590, 31.

²⁷ Цариград, 27. VII 1591, 33.

²⁸ Цариград, 3. VI 1592, 35.

²⁹ Цариград, 24. VIII 1591, 33.

³⁰ Цариград, 18. VII 1592, 35.

³¹ Цариград, 29. I 1591, 36.

³² Цариград, 28. III 1593, 37.

буњили,³³ паше су омењиване на све стране,³⁴ намети су повишавани,³⁵ војска је већ и у Цариграду била без хлеба и меса.³⁶

4. Нови турски спољни непријатељи

Баило је 1. V 1593. јавио да је најзад одлучен рат против Аустрије.

Међутим, Турска више није ратовала само против Персије и против Аустрије; Шпанија је од краја XVI века енергичније наступила против Турске на мору, преносећи операције на турске обале и у турска мора, а на Црном мору су се појавили козаџи, који су угрожавали не само пловидбу него и само снабдевање Цариграда намирницама и житом.

Турска је са Шпанијом склапала примирја и водила борбе; 1581. је ново примирје склопљено на три године.³⁷ У пословима шпанског делегата Мариљанија веома је активан био Дубровчанин Никола Проданели. Порта се и 1584. надала да ће моћи да склопи продужетак примирја; чак се у Цариграду говорило да би се могао склопити уговор који би обухватио поред Шпаније и Турске још и Француску и папу. Али поједини високи турски функционери нису радо гледали на ове преговоре са Шпанијом. Баилу је бесно рекао нишпанци да је Венеција припомогла уздицању Шпаније: пре битке код Лепанта нико од Турака није ни знао за шпанског краља, а сада је он толико моћан³⁸ Међутим, 1585. су шпанске галије слободно и успешно пловиле по Егејском архипелагу, онемогућујући снабдевање Цариграда житом, па је идеја о миру поново постала актуелна на Порти. Енглески посланик је 1587. енергично устао против ових преговора и шпанских представника је дуго и беспослено седео у Цариграду. Када је Шпанија послала непобедиву армаду против Енглеске у Цариграду се са задовољством саслушала вест о сломену гордих Шпанаца, иако су Порти вазда верни харачари Дубровчани упорно ширили гласине о тријумфу шпанског оружја.³⁹ Када је у Француској убијен Анри III, уплашила се Порта да Шпанија некако не задобије Француску и Париз.⁴⁰ Шпански делегат Ферари је 3 новембра 1589. изашао пред султана, али је сада Капудан-паша, турски адмирал, спречио мир. Ипак се 1590. на Порти сматрало да непосредно предстоји измена посланика, и поред све опозиције енглеског амбаса-

³³ Цариград, 29. I 1593, 36.

³⁴ Цариград, 28. III 1593, 37.

³⁵ Цариград, 26. II, 28. III 1593, 37.

³⁶ Цариград, 28. III 1593, 37.

³⁷ Цариград, 13. III 1581, 15.

³⁸ Цариград, 5. I 1585 20, лист 432, 563. Млетачки баило је успевао да набави низ најзначајнијих дипломатских аката и писама шпанских агената и преговарача.

³⁹ Цариград, 9. X 1588, 28.

⁴⁰ Цариград, 18 IX 1589, 30.

дора. Из Милана су на Порту стизала писма младога Мариљанија, шпанског преговарача. Најзад је 1591. у Цариград стигао шпански представник са условима примирја.⁴¹ Син старог Мариљанија, млади Руђеро, стигао је у Дубровник и јавио се Ферхад-паши, а делегат Ферари се из Цариграда упутио ка Дубровнику заједно са турским чаушем. Велики везир је сада очигледно био за мир. И 1592. се очекивало склапање турско-шпанскога мира, али је на крају Мариљани отпутовао за Натуљ. У овом послу активно су учествовали и дубровачки дипломати на порти. Снажна турска опозиција је истигала како је раније Сијавуш-паша имао примирје са Шпанијом, па је тада Шпанија освојила Португалију, а сада, 1592, Шпанија вероватно жели мир да би могла освојити Француску.⁴² Енглески и венецијански посланик су отворено интригирани против мира. Турци су у ово доба сарађивали са револуционарним покретом у јужној Италији, где је Кампанела очекивао турску помоћ против шпанских угњетача.

Други, нови, веома опасни противник турски били су козаци. Они су тада државноправно потпадали под Пољску. Козаци су 1584. напали и поपालили турски град Бендер а 1585. се у Цариграду знало да неких 10.000 козака напада на турске градове на северним обалама Црнога мора; сам паша града Кафе био је рањен.⁴³ Турци су говорили да се козаци на мору боре на исти начин као и сењски ускоци.⁴⁴ Козаци су били активни на Црном мору и 1588—89: напали су Акерман па је Порта на Дунав морала да шаље целу једну војску.⁴⁵ Не могући да одбију козачке нападе, Турци су 1591. узалудно интервенисали у Пољској. Током времена се козачки напади стално појачавају и постају војно-политички фактор првога реда за Турке.

5. Рат и буне на Балкану

Када је Порта одлучила да крене у рат против Аустрије, велики везир је дуго покушавао да задобије помоћ Венеције за турски поход на аустријски град Сењ, чувено ускочко упориште.⁴⁶ Баило је успешно доказивао да Венеција није крива за ускочке походе и усмеравао турски бес против Аустрије. Још и почетком 1593. баило је имао непрестаних тешкоћа око Сења и

⁴¹ Цариград, 18. V 1591, 33.

⁴² Цариград, 3. II 1592, 34.

⁴³ Цариград, 22. VI, 28. VII 1585, 21. О деловању козака 1583—87 уп. и В. Макушев, Восточный вопрос в XVI и XVII веках; Славянский сборник, III, СПБ 1876, 7—10.

⁴⁴ Цариград, 2. IV 1586, 23. О новој турској тактици против козака, коју су Турци предлагали и Венецији за борбу против ускока уп. писмо из Цариграда од 22. VI 1586, 23.

⁴⁵ Цариград, 9. X 1588, 28; 12. V, 7. VII, 4. VIII 1589, 29.

⁴⁶ Цариград, 10. V 1592, 35. Баило се узбудио када је дознао да је скадарски санџакбег добио налог да сруши тврђаву Свети Стефан (7. VII 1589, 28).

турског припремања напада на Сењ. Најзад је Порта одлучила да ратује против Аустрије, а после слома босанских трупа под Сиском рат је убрзо и отпочео.

Али је велики рат у Угарској одмах изазвао највећи хаос у свим европским покрајинама Турске.

Турска благајна је опет била константно празна.⁴⁷ Јаничари су се бунили и чинили зулуме па се чак и у првој Синановој војсци стално рачунало на међусобне сукобе јаничара и спахија.⁴⁸ Баилу се чинило да је хазна празна, одзива за рат нема, сви желе мир, Синан силом мобилише људе за рат. На путу за угарски фронт јаничари су 1595. опљачкали турски град Силиврију!⁴⁹ Нови баило Венијер одмах је 1594. бележио да се турска војска буни на ове стране.⁵⁰

У оваквим приликама је морало доћи до отпора раје у целој Турској.

Већ 1588. је баило сматрао да су неизбежни народни устанци због силних нових намета.⁵¹ Баило Бернардо је 1591, путујући кроз Албанију за Цариград, опазио ницање бунтовничких покрета.⁵² У доба ратне кризе турске власти су морале угушавати велики устанак у Банату и немире о којима се свуда говорило: 1595. су у страху од устанка протеривали људе из самот Цариграда и по целом Царству забрањивали хришћанима да носе оружје. У јесен 1595. дотерана су пред диван двоја кола одсечених глава, триста робова и гомила заплених застава. „Међу заробљеницима пронађоше и једну девојку од осамнаест година рашке народности, која се већ две године борила против Турака.“ Јула 1595. забележио је баило устанак у Бугарској. Тада је цела дунавска линија била запаљена: против Турака су устали Ердeљ и Влашка па су 1595. нападнути Софија, Силистрија, Рушчук, Свиштов, Никопол, Видин, 1596. Плевна, Ђилпровац (о томе говори и

⁴⁷ Цариград, 16. XII 1593, 37; 17. VI 1595 40.

⁴⁸ Цариград, 3. VII, 13. VII, 12. X 1593, 38.

⁴⁹ Уп. о овоме и Н. Јорга, ГОР, II, Готка 1909, 418.

⁵⁰ Слично су млетачки конзули и из Сирије 1596—99. јављали да су Турци својим зулумом упропастили ову земљу. G. Berchet, *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, Torino 1866, 89, 101. Једна млетачка географија износи како је крајем XVI века сва Македонија расељена због турских зулума. Ботеро, I, 97.

⁵¹ Цариград, 25. VI 1588, 2. VII 1588, 27.

⁵² Љеш, 14. V 1591, филза 33. Путопис секретара овог Баила је код нас објављен.

један дубровачки извјештај), Баба, Кладово.⁵³ Баило је 1. III 1597. забележио да је дошло до устанка и у Црној Гори.⁵⁴

Централна турска власт је око 1596—98. ипак успела да обузда прву велику поплаву ратног хаоса и да низом веома строгих мера нешто смањи нереде и зулуме.

Почетком 1596. обешен је један непослушни санџак-бег, а у Цариграду су у гомилама убијани опасни јаничари који су већ слободно пијани ишли улицама. Власти су истакле да желе да реформама и строгошћу уклоне зло и тиме да отклоне небески плев, који се очигледно био надвио над Царство. Босни је 1597. опроштен авариз јер је била пострадала од рата, а јаничарима је 1598. наређено да не смеју више на миру трговати него да морају да иду на фронт; у исто време су чињени покушаји да се мировним преговорима са Шпанијом сачувају од пљачкања турске обале, опасно утрожене 1595—98.

Па ипак, војнички нереди су се настављали: није никако било пара за исплату јаничара и спахија. Мехмед-паша је из Београда јавио да нема ни хране ни пара и да није чудо што је војска непослушна (1596). Јаничари су 1596. похарали Једрене и стално се бунити; 1598. је у Једрену дошло до праве битке између јаничара и спахија. У годинама 1599—1601. ове су се буне наметнуле као редован, иако не и као доминантан део турског живота; ускоро је међутим дошло до заостравања кризе када је избио велики покрет у Малој Азији. „Војска чини своје уобичајене зулуме“, писао је баило 20. V 1600, примећујући затим да солдатеска сада угњетава и саме Турке (1. IV 1601). Да спречи бунтовничке скупове, Порта је стално 1601. забрањивала трошење вина и кафе, али није пропустила да и хришћанима не забрани ношење скупих свилених тканина; да би се појачала војска, 1602. је узалудно покушавана реформа тимара.

Земља је све више страдала од дугог рата. Баило је 1595. бележио да каравани тешко иду кроз турске покрајине, јер уз пут немају намирница. Један страни представник је 1597. преко Крфа стигао у Цариград: уз пут је видео силне помрле људе и стоку; други један путник је данима пролазио кроз напуштену и празну земљу, не видећи никог живог.

⁵³ Дубровчанин Иван Марини писао је из Ердеља 24. III 1595 да су „наши заузели Силистрију“ и да је „Дели Марко Дубровчанин“ рањен у борбама. И трговац-устаник Павле Ђурђевић је 1600. у једном писму забележио велике успехе Дели Марка Дубровчанина, који је проваљивао у Бугарску. Опширније о групи Дубровчана који су живели у Ердељу и Влашкој, о њиховом учешћу у великом бугарском устанку и њиховој улози као аустриских агената — на другом месту.

⁵⁴ Заповедник Трогира је у ово доба јављао да је народ Босне спреман на устанак. Трогир, 3. VII 1601, ASV, Collegio V (Secreta), Relazioni, busta 72. У Босни је 1596. народ умирао од глади. Задар 4. VII 1596, Исто.

6. Врхунац војничких зулума

А онда је, по мишљењу млетачког баила, у годинама 1602—03. дошло до новог таласа турских нереда и метежа. Да спречи спахијске буње, Порта је опет 1602. у Цариграду позаврала све кафане. Скопље је међутим баш 1602. страдало од војничких нереда. Спахије су у Солуну убиле кадију и опет пљачкале по Једрену; јаничари су јуна 1602. попалили неке махале у Софији. Баило је писао да у Цариграду млађе жене више ни улицом не смеју проћи од спахијског зулума, и да чак сама Порта, штитећи своје становништво, наређује да жене не излазе из својих кућа, када је дрски спахија већ улицом завладао. Око Београда је 1602. дошло до народне буње против зулума спахиоглана.

Порта је онда почетком 1603. искористила велики сукоб спахија и јаничара и побила главне вође спахија, али су онда спахије запоселе Пловдив и одбиле да пропусте јаничаре. Када је најзад малоазијска буна угушена, послан је Кара-Јазицев наследник на угарски фронт и у Босну. Баило је ускоро имао прилике да опишује велике нереди у Босни, где је дошло до правог грађанског рата. Када је 1604. турска војска са фронта у Угарској кренула натраг, зулум над стеновништвом је достигао врхунац.

Крајем 1604. се млетачком амбасадору већ и сам Цариград учинио потамнелим и празним: свет је изишао у ратовима или избегао од зулума.⁵⁵ Положај Царства се 1605. баилу учинио готово очајним: изморено бескрајим ратовима, без солидне војске, без злата у касама, туно само непослушне солдатеске и глади. Морем су господарили инострани гусари, на копну су владали бунтовници и устаници. Када је почетком 1605. извршен преглед ових књига државних прихода, утврђено је да у хазну улази само 3 милиона дуката а да расходи износе 6 милиона дуката—цекина; плату прима 55.000 јаничара и 20.000 спахија, иако их у строју има свега 36.000, односно 12.000⁵⁶

7. Привремена „нормализација“

Иако је 1606. склопљен мир са Аустријом, ипак није настало потпуно смирење у турским европским провинцијама.

Повремено је баило и 1606—10. јављао да недостаје новац за исплату војске.⁵⁷ У Будиму је 1609. дошло до војничких нереда, а онда поново 1612—13; војска се 1615. побунила и у Београду.⁵⁸ Када је 1607. нестало пара, пошао је просто тефтердар по Руме-

⁵⁵ Интересантна слика Цариграда из 1606. у Ф. Бабингер, *Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata (»Pera«) und Skutari aus dem Ende des 16. Jahrhunderts*, Wien 1951, 20.

⁵⁶ Цариград, 30. III 1605, 61.

⁵⁷ Цариград, 14. III 1606, 63; 12. V 1607, 64; 15. II 1608, 65; 30. V 1609, 67; 5. IX 1609, 68; 29. V 1610, 69.

⁵⁸ Цариград, 11. VII 1615, 79; 3; X 1613, 80.

лији и брзо прикупио пун милион дуката.⁵⁹ Онда је у Азији си-
лом прикупљено 60 тавара аспри.⁶⁰ Тефтердар је 1610. у Румели-
ји за четири месеца прикупио 750 тавара аспри.⁶¹ Када је 1611.
из Мореје стигло 30 тавара аспри, то је јављено као нека сенза-
ционална новост.⁶² Није чудо да су устанци и побуне и после
1606. избијали у Царству, иако угњетена раја више није могла
да рачуна на подршку Аустрије. Скопље је страдало од устаника
1606.⁶³ У Албанији је неки верски занесењак са хиљадама људи
устао против турске власти.⁶⁴ У годинама 1607—09. вођени су
тајни преговори разних устаничких група са Штанијом и неким
италијанским државама; у Химари је 1611. дошло до устанка, а у
Албанији је 1611. сурово угушен устанак.⁶⁵ Силна војска је 1613.
угушивала неукротива Брда а у Цариграду се говорило да и Црна
Гора није мирна.⁶⁶ На Пелопонезу је устанак у области Мајина
угушен 1614, али је и 1616. покрет пламтео. Порта је онда 1623.
обавештена да „Црна Гора не плаћа жарач“.⁶⁷

8. Тајни турско-шпански мировни преговори

Неки од устаничких покрета су стајали у непосредној вези
са Шпанцима, од којих су устаници очекивали помоћ у оружју
и трупама. Шпанска флота је заиста активно нападала турске
обале: галије су нападе и освојиле тврђаву Белибрату између
Патраса и Лепанта а град Патрас срушиле и однеле све топове
(1595), владика из Трикале, уз шпанску подршку, подигао је у-
станак, али се 1601. морао опасавати бекством из земље. Сада су
и Малтежани напали Лепант и 1603. срушили његове зидине, од-
невши све топове; 1694. извршен је напад на Модон и на нека
егејска острва а 1605. су Шпанци заузели Преvezу, помогли устан-
ку Шитгара око Делвина и 1606. напали и срушили Драч. Баилу
се зато 1604. чинило да су шпански и други гусари тако рећи и
сам Цариград опсели, јер онемогућавају снабдевање из области
Егејског архипелага. Турски противудар на јужну Италију, о
коме се много говорило, није извршен. У Цариграду се знало да
је један блиски сарадник чувеног Кампанеле, окован на малтеш-
кој галији, успео да се спасе приликом напада на Лепант 1603; он
је причао да ће у Кампанела да се спасе и да дође у Цариград.

⁵⁹ Цариград, 25. I 1608, 65.

⁶⁰ Цариград, 29. XII 1608, 66.

⁶¹ Цариград, 23. XII 1610, 70.

⁶² У ово доба су млетачки конзули из Сирије јављали да је због стал-
них нереда силно опала сва трговина (1603), да је народа много мање него
раније, а сви су осиромашили (1611), тиранија је неподношљива (1615),
зулум је сталан (1625). Berchet, 121, 131, 157, 161.

⁶³ Цариград, 27. VIII 1606, 63.

⁶⁴ Цариград, 27. IV 1607 64.

⁶⁵ Цариград, 29. X 1611, 12. XI 1611, 72

⁶⁶ Цариград, 8. VII 1613, 75.

⁶⁷ Цариград, 13. VII 1623, 95.

У годинама 1606—08. непрестано су очекивани нови шпански напади на јадранско-јонске обале.⁶⁸ Енглески посланик је почетком 1609. морао Порти да понуди помоћ у бродовима, за случај потребе, толико је поморска ситуација Турака била тешка.⁶⁹ Турци су се тада одлучили да затворе неке извозне луке, како би лакше могли да контролишу ко се приближава њиховим обалама. Наравно, и поред свих сукоба стално су одржавани и тајни турско-шпански дипломатски контакти, за евентално успостављање правих дипломатских односа и склапање мира. Енглеска је 1597. свим силама ометала акцију једног Шпанца који је стигао у Цариград; у лето 1598. опет се говорило о примирју.⁷⁰ Велики везир Ибрахим-паша је 1599. отворено говорио да жели мир са Шпанијом. У лето 1600. стигао је шпански преговарач на острво Хиос. Сада је енергично наступио и француски амбасадор да онемогући мир.

Тек 1606. опет су вођени нови преговори.⁷¹ У име великог везира је 1612. неки Јеврејин преговарао за мир са Шпанијом и сам велики везир је 1613—14. у Мадрид слао своја писма.⁷² Везир је сада и дубровачке посланике испитивао о њиховом мишљењу поводом склапања турско-шпанског мира.⁷³ Поморски рат Шпаније против Турске трајао је непрестано и даље.⁷⁴ Смрт Насуф-паше омела је даље преговоре, али су 1615. контакти обновљени; међутим, делегат напуљског вице-краља умре на Хиосу, не видевши Цариград.⁷⁵ Турски делегат ипак стиже у Напуљ, а почетком 1616. у Цариград стиже Јеврејин Кормано и један Италијан па се већ јавно говорило да предстоји потписивање уговора о миру.⁷⁶ Турци су и 1617—19. очекивали шпанске нападе на своје обале, иако је амбидиозни напуљски вицекраљ више иступио против Венеције него против Турака. Осуна се чак и повезивао са Портом. Али је

⁶⁸ Нетачан је податак Р. Мудеризовића (Неколико мухурова босанских валија, ГЗМ 1916, 4) да су Шпанци ударили на Херцег-Нови. Аутор је користио неке турске хронике, па иако је податак нетачан ипак сведочи о турском страху од таквог напада.

⁶⁹ Цариград, 24. II 1609, 69.

⁷⁰ Уп. о овоме и Ј. в. Hammer, GOR, II, 1834, 636.

⁷¹ Уп. и Ј. Зинкеисен, GOR, IV, 233.

⁷² Цариград, 13. IX, 22. XI, 6. III, 16. IV, 12. V, 9. VI, 23. VI, 8. VII 1614, 76

⁷³ О дубровачким вестима поводом турско-шпанског мира уп. В. Винавер, Два рада о балканским бунама крајем XVI века, Ист. гласник 1959, бр. 3—4, 154.

⁷⁴ Шпанци и Фирентинци су нападали Егејска острва, Албанију, Наварин, Коринт, 1613. победили једну мању турску флоту, али су Турци 1614. извели противудар: послали су флоту да демонстрира пред Малтом, угушили немире у северној Африци, сломили побуне на Пелопонезу, где су Шпанци имали веза са устаницима.

⁷⁵ Цариград, 11. V, 30. V 1615, 79; 26. XII 1615, 23. I, 20. II 1616, 80.

⁷⁶ Цариград, 19. III 1616, 81; 4. X, 19. X, 2. XI, 4. XII 1616, 82; 17. I 1617, 82; 15. IV 1617, 83.

године 1619, опет по наређењу из Мадрида, успостављен шпанско-турски дипломатски контакт: Шпанија је давала иницијативу за преговоре.⁷⁷ Онда су Турци 1620. извели противудар: њихова флота је изашла из турских вода и напала јужноиталијанске обале.

Тако су годинама одржавани турско-шпански незванични дипломатски контакти који су ишли за тим да успоставе дипломатске односе и закључе примирје или чак и мир, док су у исто време шпански бродови нападали турске обале, уз повремене турске противударе. Стално се на Порти сматрало да ће Шпанија помагати устаничким покретима широм Турског Царства. Нарочито се опет 1622. сматрало да постоје тајне шпанске везе са Албанијом, па се са турске стране радо приступило новим преговорима о примирју.⁷⁸ Почетком 1624. послала је Порта неког португалског Јеврејина да преговара у Напуљу.⁷⁹ Исак Кормано, белобради старац, годинама је путовао између Турске и Италије у циљу припремања терена за преговоре о миру.⁸⁰ Питање примирја је 1625. опет било веома актуелно на Порти.⁸¹ Сада је млетачки амбасадор енергично устао да спречи закључење турско-шпанског мира. За повољни положај Венеције код Турака било је Млечанима неопходно да се Турци прибојавају Шпаније и да не дотирају млетачке поседе и трговце из страха од шпанско-млетачке лиге; ако би Турци успели да оклоне мир са Шпанијом, Венеција би се нашла изврнута свакој турској самовољи. Баило је успешно и одлучно устао и против турско-фирентинског уговора.⁸² Један стари турски паша је говорио да шездесет и пет година служи султану и да никада није било правог мира са Шпанијом.⁸³ Ово је баило слушао са задовољством. Он је веома пажљиво пратио ове турско-шпанске преговоре који су сада вођени преко Дубровника и Беча. Кајмакам је у разговору са баилом 1626. питао зашто европски противници Шпаније не отму шпанске „сребрне флоте“ које стижу из Америке, а на којима се шпанска моћ заснива! Баило је непрестано интригирао против Шпаније, доказујући овима на Порти да ваљда неће склапати мир са Шпанијом која отворено помаже сваки устанички хришћански покрет против Турака.

Наравно, Напуљска Краљевина, шпански посед из које су полазиле галије против Турака, и сама се налазила у најжало-

⁷⁷ Цариград, 3, I, 16. II 1619, 86; 18. VII 1619, 87.

⁷⁸ Цариград, 14. X 1622, 6. I, 5. II 1623, 94.

⁷⁹ Цариград, 6. I 1624, 96. UP. Hammer, GOR, III, 1835, 29, 72.

⁸⁰ Цариград, 3. VIII 1624, 97.

⁸¹ Цариград, 27. VIII, 7. IX 1625, 100.

⁸² Цариград, 7. IX, 20. IX, X, 2. XI 1625, 100.

⁸³ Цариград, 1. XII 1625, 101.

снјием економско-друштвеном стању и није могла активније устати да се бори против Турака.⁸⁴

9. Фирентинци и козаци

У ово време непрестано на мору долази до напада фирентинских галија на турске обале, до помагања левантијских устаника од стране тосканских галија, али и до сталних тајних фирентинско-турских преговора. У Цариграду је око 1575. било фирентинских трговаца.⁸⁵ Ускоро се ипак заоштри поморски рат, али је у Цариграду 1588. боравио тоскански делегат који је преговарао о откупу робова али и о обнови трговине Тосканаца у Турској.⁸⁶ Фирентинци су стално преговарали са Турцима,⁸⁷ док су фирентинске галије 1610. извршиле десант на Кипар, 1611. на Самос и код Кавале, 1612. близу Солуна и озбиљно угрожавале турски поморски саобраћај. Капудан-паша је у име Порте 1611. слао агента да преговара о миру са Тосканом.⁸⁸

У исто време су походи козака веома појачани. Маја 1595. у Цариград су стигле избеглице из јужне Русије, бежећи од козака; козачке лађе спалиле су 1603. Исмаил, 1604. Килију, 1606. Бендер и Акерман, 1608. Оџаков, 1613. Килију, 1614. Синопу, 1616. Оџаков, Месемврију, Варну, Кафу, Трапезунт, 1621—24. појавили су се у самој близини Цариграда. И Гундулићев „Осман“ помиње козачке

⁸⁴ A. Serra, Breve trattato delle cause che possono far abbondar li regni d'oro e d'argento dove non sono miniere, Scrittori italiani classici di economia politica, tomo I, Milano 1803, 5, 188, 203, 269.

⁸⁵ Zinkeisen, GOR, III, Gotha 1855, 415, 416; Elenco dei documenti orientali e delle carte nautiche e geografiche che si conservano negli archivi di stato di Firenze e Pisa, Firenze 1878, 18. Мурат III је одобрио увоз турских штампаних књига из Ливорна. A. Bombaci, Diplomi turchi del R. Archivio di stato di Firenze, »Rivista degli studi orientali«, vol. XVIII, Roma 1939, 199.

⁸⁶ Цариград, 31. XII 1588, 28.

⁸⁷ Капудан-паша је 1590. понудио да фирентински трговци дођу у Перу (Цариград, 27. X 1590; 32). Наравно, баило је јово спречио (21, IX 1591, 34). Фирентинци су 1592. уз енглеску помоћ опет покушали да добију трговачке повластице од Турака; понудили су Порти да престану са гусарењем. Преговори су вођени и 1593. па се говорило да би пет фирентинских трговачких кућа отворило филијале у Цариграду. Онда је неки Тосканац 1597. у Цариграду преговарао око отварања фирентинских фирми у Египту. Баило је 1598. успешно ометао ове преговоре, иако се јавно говорило да ускоро на Порту стиже фирентински баило. Један делегат са Порте је заиста отпутовао у Фиренцу и довео Нери Ђирардија, али је баило покварио преговоре и Ђирарди је 23. XI 1598. напустио Цариград. Онда 1598. поново један турски мутеферих пође за Фиренцу. По Хамеру, преговори су вођени и 1605. (Hammer, GOR, II, 1834, 722). Фирентинци су и 1606. преговарали са Портом, иако су њихове галије пљачкале око Кипра.

⁸⁸ Цариград, 14. V 1611, 71; 19. V 1612, 73. I 1614. су вођени преговори и ношена писма.

походе из 1620.⁸⁹ Ови су подухвати довели до дипломатских заплета између Пољске, Русије и Турске.⁹⁰

10. Успон трговине у Турској

Међутим, иако је баило видео на све стране само буне, нереде, устанке и насиља над становништвом, он је запажао и успон трговине у Турској почетком XVII века.

Познато је да седамнаести век у извесном смислу представља епоху пропадања за низ европских држава. Италија се од развијене мануфактуре земље сада претварала у изванредно заосталу аграрну земљу;⁹¹ у Веницији је реч „декаденца“ била свима на уснама; за Дубровник се данас истиче да XVII век представља праву економску пропаст: опадање трговине, назадовање привреде и поморства, доба ишчезлих богатстава и привредне кризе;⁹² Шпанија и Португалија су економски пропадале.⁹³ Дошло је до спектакуларног пропадања немачког раног капитализма: ноћ се надвила над „столеће Фугера“.⁹⁴ Корушки рудници су обустављали производњу,⁹⁵ а Валвазор оплакује пропаст словеначких трговачких градова у XVII веку.⁹⁶ „Аграризација“ читавог низа земаља била је несумњива,⁹⁷ исто као што је био несумњив успон Енглеске, Холандије и Француске. Некада доминатна на истоку,

⁸⁹ Гундулићев „Осман“ помиње успешне козачке походе из 1620. године (Стари писци хрватски, IX, 344).

⁹⁰ Баило је 12. X 1592. забележио долазак руског посланика а 2. XII 1595. да Турци веома зазиру од московског амбасадора. Али је у Цариграду 1612. боравио један други руски посланик, који је од султана тражио савез против Пољске. W. Leitsch, Sultan Ahmed I und Michail Romanow im Jahre 1614, München 1956, 252—260.

⁹¹ C. Cipola, Il declino economico dell'Italia, Storia dell'economia italiana, vol. I, Torino 1959, 605, 620—622.

⁹² Р. Самарцић, Велики век Дубровника, Београд 1962, 11, 12, 14, 66, 70 и даље.

⁹³ Познато је да је економска пропаст држава Иберског полуострва утицала чак и на слабење улоге меркантилистичке економске школе на западу. A. Ferreira Unbekannte portugiesische Merkantilisten, Bern 1952, 17.

⁹⁴ F. Spooner, L'économie mandiale et les frappes monétaires en France 1493—1680, Paris, 1956, 22—23.

⁹⁵ G. Probszt, Der Münzbetrieb in Innerösterreich von 1564. bis 1620, Num. Zeitschrift 55, Wien 1922, 33, 35, 38, 56.

⁹⁶ J. W. Valvasor, Die Ehre des Erzherzogtums Krain, Novo Mesto 1877, III (11), 488, 542.

⁹⁷ J. Topolsky, O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie, Kwartalnik historyczny 1962, №. 2, 378.

млетачка трговина је нагло ишчезавала у XVII веку.⁹⁸ Али су зато нови трговци долазили у Турску и баило је са тугом описивао успон холандске трговине на Леванту.⁹⁹ Чак су и Дубровчани покушавали да интригирају на Порти против Холанђана, али је Холандија 1612. склопила трговачки споразум са Турском и брзо развила своју трговину.¹⁰⁰ Енглеска трговина је исто тако нагло расла, особито после 1610. године¹⁰¹ Ово снажно продирање западноевропске трговине у Левант и Турску било је од веома великог значаја за стварање нових односа у оквирима турског феудализма, за појачавање феудалне експлоатације у целом Царству.

Вук Винавер

СКАДАРСКИ МУТЕСАРИФ МАХМУД-ПАША БУШАТЛИЈА ПРЕМА ТУРСКИМ ДОКУМЕНТИМА

Махмуд-паша потиче из угледне породице Бушатлија, која је управљала скадарским санџаком, а повремено и сусједним областима, од 1763—1831. године. Међу њима нарочито се истичу Мехмед-паша (1763—1779),¹ Махмуд-паша (1779—1796² и Муста-

⁹⁸ Млечани су, истина, почетком XVII опет увозили бибер преко Египта (A. Stella, *La crisi economica veneziana nella seconda metà del secolo XVI*, Archivio veneto, vol. 58—59, 1956, 57, 64) а млетачке власти су привлачиле персијске трговце да са свилом долазе у Млетке (G. Berchet, *Del commercio dei Veneti nell Asia*, estr. »Atti del Ateneo veneto«, serie II, vol. I, 1884, 15—16), у Халебу је 1596. било не мање од 16 млетачких трговачких кућа (G. Berchet, *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, Torino 1866, 80), али је баило увиђао да су сву млетачку трговину са Цариградом у своје руке приграбили Турци и Јевреји (Цариград 17. VIII 1621, 92). У Одбору петорице за питања трговине речено је 1619. да је левантијска трговина веома опала (ASV, Cinque savii, Decreti, № 56, 25. VIII 1619).

⁹⁹ Баило је већ 1597. бележио да ће вероватно Холанђани ускоро склопити трговачки уговор са Турском; 1601. је схватио да они у Сирији већ тргују, истина још под француском заштитом, а 1608. је чуо да енглески конзул у Халебу подржава холандске трговце и поморце; 1610. је баило јадиковао што холандски галеони већ јавно и слободно слижу у Смирну.

¹⁰⁰ Један млетачки дипломата је тада забележио да Холанђани користе пропаст млетачке трговине на истоку и навелико одлазе за Левант. P. J. Blok, *Venetiaansche Berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600—1798*, 'S. Gravenhage 1909, 164—165.

¹⁰¹ Цариград, 9. I 1616, 80; 5. III 1610, 70. У страха су велике очи: баилу се чинило да ће сада навалити и аустријски трговци да тргују по Турској (18. XII 1616, 82).

¹ Tarihi Cevdet, св. 6, с. 238. Хрватска енциклопедија, св. III, с. 549. Цавид Бајсун мисли да је Гази-Мехмед паша постао мутесариф Скадра 1748. године. — Cavid Baysun Mustafa Paşa, *Işkodralı, Buşatlı... Islam Ansiklopedisi*, св. 88, Истамбул 1959, с. 727—730. Међутим, то би се могло односити на његову службу као намјесника Скопља.

² Селим Ислами и Кристо Фрашери у својој историји наводе да је Мехмед-паша умро 1775. године, а да је Порта поставила на његово мјесто Мехмед-пашу Ђустендиља, али га народ није прихватио, те је овај поло-